

A NYELVÉSZET MŰHELYEIBŐL

Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti
Kutatóközpont kutatásaiból V.

ЗАКАРПАТСЬКИЙ УГОРСЬКИЙ ІСТИТУТ ІМ. Ф. РАКОЦІ ІІ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ІМ. АНТОНІЯ ГОДИНКИ
II. RÁKÓCZI FERENC KÁRPÁTALJAI MAGYAR FŐISKOLA
HODINKA ANTAL NYELVÉSZETI KUTATÓKÖZPONT

A NYELVÉSZET MŰHELYEIBŐL

Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti
Kutatóközpont kutatásaiból V.

Szerkesztette:
CSERNICKÓ ISTVÁN
MÁRKU ANITA

AUTDOR-SHARK
UNGVÁR, 2019

УДК:81'1:001.814

Ny93

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontja 2001 óta működik. A ma már a magyar vonatkozású nyelvészeti vizsgálatok Kárpátalján egyértelműen legismertebb tudományos műhelyében folyó nemzetközi és központi, intézeti kutatási programok mellett minden munkatárs egyéni témakörben is folytat vizsgálatokat. A tanulmánygyűjtemény az ezekben a témakörökben született legfrissebb kutatási eredményekből ad körképet, bemutatva, hogy milyen elméleti és gyakorlati problémákkal foglalkoznak a beregszászi nyelvészeti kutatóközpont munkatársai, valamint a kutatóintézettel és a kutatókkal különböző kutatási programokban együttműködő nyelvészek, oktató-kutatók.

A kötet megjelenését támogatta:

A borítón látható grafika Jankovich Mária munkája, a Kárpátaljai Magyar Képző- és Iparművészek Révész Imre Társasága gyűjteményéből és a társaság elnökének engedélyével került felhasználásra

Lektorálta:

Dr. Bárány Erzsébet, PhD
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Dr. habil. Zoltán András, DSc
ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet

ISBN 978-617-7132-98-0

© A szerzők, 2019
© A szerkesztők, 2019

TARTALOM

Szerkesztői előszó	7
I. A nyelvészet műhelyeiből	11
Márku Anita – Bartha Csilla: <i>Multimodalitás és transzlingvális gyakorlatok a kárpátaljai internetezők nyelvhasználatában</i>	13
Fenyvesi Anna: <i>Veszélyeztetett nyelvek a digitális korban: A digitális nyelvhasználat támogatása és kutatása</i>	29
Máté Réka: <i>„Így zajlik az élet a nyelvhatáron”: egy többnyelvű kárpátaljai település bemutatása</i>	44
Gazdag Vilmos: <i>A kárpátaljai magyar nyelvhasználat archaizálódó szovjetizmusai egy kérdőíves felmérés adatai alapján</i>	54
Csernicskó István – Hires-László Kornélia: <i>Nyelvhasználat Kárpátalján a Tandem 2016 adatai alapján</i>	65
II. Nyelvi tájkép	81
Tóth-Orosz Enikő: <i>A magyar nyelv megjelenése a szimbolikus térben: Beregszászi járási települések példája alapján</i>	83
Karmacsi, Zoltán: <i>Linguistic Landscape of Transcarpathia’s Tourism</i>	101
Черничко Степан: <i>Роль громадських активістів у формуванні мовного ландшафту та мовної політики</i>	125
III. Nyelvpedagógia	135
Vančo, Ildikó: <i>Teaching Slovak language in schools with Hungarian as the language of instruction in Slovakia: General overview</i>	137
Beregszászi Anikó – Dudics-Lakatos Katalin: <i>Utak és tévutak az anyanyelvi nevelésben a kárpátaljai magyar középiskolákban</i>	150
Márku Anita: <i>A magyar mint (második) idegen nyelv oktatása a kárpátaljai iskolákban: tantervek</i>	165

IV. Nyelv, politika és társadalom	179
Брензович Василь, – Товт Михайло: <i>Проект закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» і європейська інтеграція України</i>	181
Csernicskó István: <i>A kutatói etika és a politikai meggyőződés</i>	188
Lechner Ilona: <i>Az erkölcs fogalma politikai kontextusban</i>	212
Fedinec Csilla: <i>A bordély, a kocsmá, a betyár és a határon túlra szakadt rokon legendája, avagy Kárpátalja a cseh filmekben</i>	223
A kötet szerzői	235

A BORDÉLY, A KOCSMA, A BETYÁR ÉS A HATÁRON TÚLRA SZAKADT ROKON LEGENDÁJA, AVAGY KÁRPÁTALJA A CSEH FILMEKBEN

Fedinec Csilla

Bevezetés

Ha cseh filmről van szó, akkor elsősorban a legtöbb embernek minden valószínűség szerint a filmtörténet leghíresebb pecsételése ugrik be. Az író Bohumil Hrabal és a rendező Jiří Menzel halhatatlan története máig megmozgatja a művészetkedvelők fantáziáját. Jóval magasabb pontértékű kvízkérdés, hogy vajon kit tett a legismertebb kárpátaljaivá a cseh filmes szakma? Ahogy mondani szokták, sose találják ki, éppen ezért is érdemes elmélyedni a témában. Alább a (tartalmában vagy a forgatás helyszíne miatt) kárpátaljai filmes történelem cseh fejezete következik, szerény szlovák epizóddal.

A csehek nem állnak velünk csehül

Az érthetlent mi magyarok úgy is kifejezhetjük, hogy „kínaiul van”, a csehek ugyanebben az esetben viszont azt mondják, hogy „magyarul van”. A „csehül van” vagy „csehül áll” pedig azt jelenti nekünk, hogy rossz a helyzet. Nos, ebből a nyelvi bukfenéből alkottam ezt a kissé képzavaros fenti címet. Az első Csehszlovák Köztársaság két évtizede és a második Csehszlovák Köztársaság néhány hónapja, amikor része volt az országnak Kárpátalja – a csehek és a szlovákok államában egy jelentős, szintén szláv közösség, a ruszinok otthona, tarkítva a kisebbségekkel, egy földnyúlvány a kisantant szolgálatában – nem múlt el nyomtalanul a cseh közgondolkodásból sem mind a mai napig. Persze nem arról van szó, hogy minden földi halandó folyamatosan bújná a történelemkönyveket, de az irodalom, a film, a zene, vagy éppen egy stílusos söröző alkalmas arra, hogy ébren tartsa az érdeklődést az „ismeretlen föld” iránt legenda, vér, kaland, szerelem bűvöletében. A szlovákoknak ilyen szempontból látszólag nincs hozzánk viszonya. Azaz egy elvetélt kísérletről azért beszámolunk.

Az első csehszlovák hangosfilm: *A hűtlen Marijka* (1934)

A két világháború közötti Kárpátalja, Kárpátaljai Oroszország megismerését segítették a szépírók alkotásai. Balogh Edgár vagy Fábry Zoltán a végtelen szegénységet ecsetelték, amivel a magyar olvasó számára semmi újat nem mondtak, a cseh írók azonban, mint Karel Čapek, Ivan Olbracht felfedezték az ismeretlen tájat olvasóikkal.

Különösen Olbracht szentelt nagy figyelmet a vidéknek, szépirodalmi alkotásokban és esszéikben rögzítette sokszor cseppet sem hízelgő személyes tapasztalásait az itt élőkről. Olbracht műveiből legalább 15 film készült (Horák 2010), melyek közül több kárpátaljai témát dolgoz fel. A kommunista múlt Olbrachtot nem tudta elhalványítani – nem mintha el kellett volna –, a mai Magyarországon is Karel Čapek és Jaroslav Hašek mellett a legnépszerűbb cseh író. Bestseller a kárpátaljai olvasók számára is. 1931-ben felállított diagnózisa máig nem veszítette érvényét: „A harc itt elsősorban a nyelvért, a kultúráért, az országrész nevéért folyik. És a politikai és szociális elemek minden lehetséges fajtája rendezetlenül vegyül el benne” (Olbracht 1987a: 408).

1930-as évek elejének verhovinai népéletét bemutató, *A hűtlen Marijka* című filmet¹ (Vancura 1982: 52–53) csehszlovák filmesek készítették Ivan Olbracht műveinek motívumai alapján 1933-ban. Ez volt az első csehszlovák hangosfilm, amely 1934-ben került a nagyközönség elé. A forgatókönyvet Olbracht, Karel Nový és a rendező, Vladislav Vančura közösen írta (Olbracht és mtsai 1982).² Olbracht személyesen is feltűnik egy epizódszerepben mint cseh turista fényképezőgéppel a kezében.

A film alaptörténete a következő. Egy isten háta mögötti verhovinai kis faluban élt a Bircsák család: egy házaspár, Mariska és Petro, és a férfi anyja, Olena. A házukba belecsap a villám és leég. A korcsmáros, akinek Petro jókora összeggel tartozik, felajánlja, hogy potom pénzen megveszi a telket, melyen turistaházat akar felhúzni. Petro elutasítja az ajánlatot és elhatározza, hogy újjáépíti a családi fészket. Mivel nincs pénzük, ezért Petro elmegy idénymunkára, fakitermelésre. Amíg távol van, a felesége megcsalja egy falubelijével, Danilóval. Az anyós azonnal megírja a fiának a történeteket. A szegénység Danilót is rákényszeríti, hogy elmenjen a fakitermelésre, ahol egy baleset következtében életét veszti. Halálához köze van Petro bosszújának is. Petro hazatér, megbocsát az asszonynak, és élnek boldogan. Féltékenység, szerelem, megcsalás, vezeklés, igazságtalanság, pogrom, bosszú, halál – minden megtalálható a filmben, amire szükség van a néző figyelmének fenntartására. Ennek ellenére a maga idejében sem a közönség, sem a kritikusok nem lelkesedtek túlságosan iránta, ma azonban ezt tartják a két világháború közötti időszak egyik legnagyobb cseh filmes alkotásának (vö.

¹ Eredeti címe: *Marijka nevěrnice*. <http://www.csfd.cz/film/9283-marijka-nevernice/> (2018-04-22);

² Olbracht, Ivan – Nový, Karel – Vančura, Vladislav: *Marijka nevěrnice*. (Uspořádal, obrazovou dokumentaci vybral a předmluvu napsal Pavel Taussig.) Odeon, Praha, 1982. Vančura maga is jeles író. A *Szeszélyes nyár* című regényéből 1967-ben Jiří Menzel forgatott filmet.

Порребняк 2014: 213). A szélesebb közönség számára az újrafelfedezést elősegítette, hogy az alkotás 2010-ben Bolognában a restaurált archív filmek fesztiválján díjazott lett.³

A filmben csupa amatőr színész játszik, a forgatás helyszínének, a kárpátaljai Kolocsva településnek és környékének lakói. „Ruszin parasztok és favágók, zsidó iparosok és kereskedők élnek itt. Szegény zsidók és jobb módú zsidók, szegény ruszinok és még szegényebb ruszinok” (Olbracht 1987b:199). Látjuk a filmben a Fekete-Tisza mentét is. Az alkotók független pénzügyi társaságot alapítottak a film költségeinek előteremtésére. A forgatás idején esős volt az idő. Napokig esett, nem lehetett forgatni, a felszerelés bérleti díját, illetve a közreműködők napi díját azonban ekkor is fizetni kellett. Akadályozták a forgatást a keresztény és a zsidó ünnepek is. A csehek megtudták, hogy a Verhovinán vannak napok, amikor nem szabad baltát venni a kézbe, földet művelni, kendert törni. De a favágók például jól jártak, hiszen a forgatásért több pénzt kaptak, mintha dolgozniuk kellett volna (Кляшторна 2015).

A címszereplő, Anna Skelebej, vagy csehesen Anna Šklebejová. A szereplők többsége írástudatlan volt, beleértve Anna Skelebejt is. Az ukrán önképző egyesület, a Proszvita felsőbesi szervezete amatőr színjátzó körének volt a tagja. A szerepet felolvas alapján tanulta meg kívülről. A film sajátossága az is, hogy eredetileg csak képfelvétel készült, utólag mondták rá a hangot a prágai stúdióban, de megint csak nem hivatásos színészek, hanem az eredeti szereplők. A Prága melletti Barrandov Stúdióban, a „Kelet Hollywoodjában”⁴ megbámulták az amatőröket (vö. Мокрянин 2011). Azért kellett ezt a bonyolult megoldást választani, mert a filmkészítők nem rendelkeztek hangfelvétellel is alkalmas mobil kamerával. A prágai utómunkálatok után Anna Skelebej arra panaszkodott, hogy sohasem fog férjhez menni, mert senki sem akarja elhinni neki, hogy a filmen dolgozott, hanem azt állítják, öt hétig egy kassai bordélyban volt (vö. Кляшторна 2015).

Érdekesség még, hogy a szereplők anyanyelvükön beszélnek, így a film tulajdonképpen három nyelvű: cseh, ruszin és jiddis.⁵ Tegyük hozzá: alapvetően ez a három nyelv, plusz az egyéb áthallások, igazi kárpátaljai módon, amely sokszínűség különösen erős volt a két világháború közötti időszakban, és erősen megkopott a szovjet időszakra,

³ Il Cinema Ritrovato dvd Awards, 2010. <http://www.cinetecadibologna.it/>; (2018-04-22)

⁴ Az 1921-ben alapított filmstúdió Európa egyik legnagyobb és legrégebbi filmgyártó komplexuma, amely ma is működik. Számos Oscar-díjas filmet is forgattak itt. <http://www.barrandov.cz/>; (2018-04-22)

⁵ A film nyelvét illetően a különböző leírásokban esetenként a ruszint ukránnal, a jiddist némettel vagy német-zsidóval helyettesítik, de előfordul a „csehek számára teljesen érthetetlen nyelv” összefoglaló megfogalmazás is.

mára pedig gyakorlatilag kiveszett. Ma Kárpátalján, aki nem magyarul, az irodalmi ukránul beszél, a helyi dialektust alig lehet itt-ott kihallani, soha ilyen egynemű nem volt a nyelvi térkép. A néző számára a film nyelvi világa maga a nyelvi káosz vagy éppen nyelvi paradicsom. Magában a filmben ez láthatóan semmiféle kavarodást nem okoz, sőt, értetlenséget sem, ami aligha csupán dramaturgiai elem, hanem megfelel a korabeli helyi viszonyoknak, így működhetett a való életben is. A történet maga sem patetikus mese, hanem a szépítetlen valósághoz áll közel (vö. Погребняк 2014: 2016).

Suhaj, a legenda: négy cseh film az Erdős-Kárpátok betyárjáról (1947, 1977, 1978, 2011)

Kolocsavára, a bő évszázada még isten háta mögötti verhovinai kis falura a 21. század is úgy köszöntött rá, hogy ha nagy volt a hó, akkor meg sem lehetett közelíteni, a falusi klub be nem fejezett épületét pedig nyilvános vécének használták. Pedig az 1930-as évektől már híressé tette Ivan Olbracht. Aztán a kétezres években jött a falu szülőtte, a politikus és bankár Sztanyiszlav Arzsevityin, aki kisvasutat épített, múzeumokat nyitott, látogathatóvá tette az Árpád-vonal egyik bunkerét, emlékműveket állíttatott, vaskos kötetekből álló könyvsorozatot indított. Beindult az élet, a települési romantika egyértelműen vonzza a látogatókat is, és nem csak a „hagyományos” turistákat. A ma nyolcezres település lakóinak ősei között vannak román és sváb telepesek, a helyiek beszédéből ma is kihallani a román kölcsönszavakat és a verhovinai ruszin dialektust (Кляшторна 2003).⁶ Ismert falu. Ismert hely.

Robin Hood, Juraj Jánošík, Rózsa Sándor, Jesse James – ugye ismerős nevek? Kárpátaljának is van ebbe a sorba tartozó hőse, „népi bosszúállója”, mégpedig Szuhai Miklós, vagy ismertebb nevén Nikola Suhaj, „az Erdős-Kárpátok híres betyárja” (Olbracht 1987d: 347). Olbracht 1934-ben írta egy esszéjében a következőket: „A kárpátaljai népnek nincsenek nemzeti hagyományai, sem írott története. Nem kétséges, hogy a történetét előbb-utóbb megírják, és ha marad rá idő, találnak egy gazdag középkori földesurat is (hős hadvezért, kolostoralapítót, a tudományok és művészetek pártfogóját), akinek majd lovas szobrot lehet állítani Ungvár főterén s a nevét olyan sokáig, olyan hanghordozással, és áhítatos mozdulat kíséretében, olyan jelentőségteljes célzásokkal és annyi díszítő jelzőkkel lehet majd emlegetni, hogy titokzatossá válik, és már a puszta név is olyan érzéseket vált ki az emberekből, amelyet a mindenkori politika kívánatosnak fog tartani. De ez mindeddig nem történt meg. A kárpátaljai népnek nincsenek hivatalosan elismert hősei. De hősei vannak. És sokkal

⁶ A település honlapja: <http://www.kolochava.com/> (2018-04-22);

vonzóbbak azoknál, akik nyeregben ülve kardjuk markolatát szorongatják. A kárpátaljai nép hősei a betyárok⁷ (Olbrecht 1987e: 409)”.

Suhaj 1898-ban született Alsókalocsán (ma Kolocsa). 1917-ben behívót kapott a magyar hadseregbe, ám nem került ki a frontra, mert megszökött, s 1921-ben bekövetkezett haláláig Kolocsa környékén bujkált, betyár módjára élt. Megpróbálkozott egy rövid időre a civil élettel is, feleségül vette falubelijét, Dracs Erzsikét. A lányuk Anna, már Suhaj halála után született. Előbb a magyar, majd később a román, s végül a csehszlovák rendőrség állandóan üldözte. Suhajt betyártársai ölték meg a fejére kitűzött jutalomért 1921-ben. Kevesen, legfeljebb a környékbeliek ismerték volna, és az emléke sem maradt volna fenn, ha nem jön Ivan Olbracht, aki megírta róla először 1933-ban kiadott regényét, s ezzel az egykori betyár legendává vált. A *Nikola Suhaj* Olbracht egyik leghíresebb műve, amely azóta a cseh filmeket is több ízben megihlette.

Az első alkotás Miroslav Josef Krňanský rendezésében a *Nikola Suhaj* című csehszlovák film 1947-ből.⁸ A film csak lazán igazodik a regény cselekményéhez. A hadseregből való szökéstől Suhaj haláláig követi az eseményeket, különösen felnagyítva a szerelmi szálát. A filmben a kárpátaljai helyszín azonban csak kirakat, teljesen hiányzik belőle a genius loci, ami Olbracht művének lényegét adja. A kortársak hűvösen fogadták az alkotást, még antiszemitizmussal is megvádolták, aminek nem volt alapja, az eredeti történet sematikus leegyszerűsítésének volt a következménye a félreértés (Horák 2010). A háború után a csehszlovák filmeknek nyilván valami semleges terepet és témát kellett találniuk, érdekes, hogy ebbe a szórásba az egykori csehszlovák tartomány, Kárpátalja is bekerült, amelyet immár a sztálini Szovjetunió uralt.

A következő feldolgozás egy 1977-es tv-film volt Evžen Sokolovský rendezésében, lakonikus címmel: *Nikola Suhaj, a betyár*.⁹ A film a szabadság és a szerelem iránti vágyat helyezi előtérbe. Suhaj alakjában, aki „megsarcolta a gazdagokat, és segítette a szegényeket” (Olbracht 1987c: 189), a legenda és a valóság ötvöződik. A filmbeli történet szerint a cselekmény helyszíne ugyan az eredeti, azonban a filmet valójában Rožnov pod Radhoštěm településen, a Radhošť-hegy

⁷ 2015-ben Kobály József történész így fogalmazott: a kárpátaljai népnek nincsenek hősei, Laborc, Korjatovics és társaik hétköznapi szereplők, aki köré mítoszt építettek a 19 századtól kezdve, ezekre a mítoszra azonban elsősorban a politikának volt szüksége mind a mai napig (vö. Karalčina 2015)

⁸ Eredeti címe: Nikola Šuhaj. <http://www.csfd.cz/film/5353-nikola-suhaj/> (2018-04-22)

⁹ Eredeti címe: Nikola Šuhaj loupežník. [http://www.csfd.cz/film/225112-nikola-suhaj/](http://www.csfd.cz/film/225112-nikola-suhaj;) (2018-04-22)

lábánál, a Bečva folyó völgyében elterülő cseh városkában forgatták.¹⁰

A máig legismertebb filmes alkotás, sőt, a cseh kultuszfilmek egyike az 1978-as *Ballada a betyárról*,¹¹ amely egy színházi musical filmes változata Vladimír Sís rendezésében (Holý 2008: 177, Leerssen 2010: 438). Az 1967-ben alapított, ma is működő brünni Husa na provázku nevű alternatív színház¹² 1975-ben musical formájában vitte színre Nikola Suhaj történetét Milan Uhde feldolgozásában, Miloš Štědroň zenéjével. 2015-ben a brünni „libás” színház felújította a „híres musicalt”.¹³ „A legenda visszatér”, „vér és szerelem”, „szórakoztató és izgalmas” – kell-e ennél vonzóbb nézőcsalogató szöveg? Suhaj ma is hódít.

A musical filmváltozata szolgáltatta az ihletet a 2011-ben nyílt brünni Koločava sörözőhöz. „Stílusos dohányfüstmentes pub Brünnben cseh és kárpátaljai konyhával.” – olvashatjuk a honlapon.¹⁴ „Nos, ha Kárpátalja vadregényes erdeiben a betyár is az úr, a Koločava sörözőben mindenképpen a vendégnek jut ez a kiemelkedő szerep. És ez nem csak üres frázis a kocsmá honlapjáról [...]” „[...] ételkínálattából nem hiányoznak a helyi – ukrán jellegzetességek. Így aztán a vállalkozó kedvű látogató megkóstolhatja a pelmeně, vagy varenyky névre keresztelt mindenféle ehetővel (sertés/borjú/baromfi hússal, káposztás-gombával vagy eperrel) töltött tészta, vagy borscsot, de ehet igazi cseh fogásokat is, gondoljunk itt az illatáról híres olmutzi sajtra, Hermelinre, vagy a lefordíthatatlan Utopenci-re. Szomjúság ellen pedig rögtön adja magát (a kofola meg a tea) a Dačice. És aki némi édességre vágyik, néhanapján akár igazi, magyaros lepényt is talál az ingyencsék között.”¹⁵

Ugyancsak brünni kötődésű Hana és Petr Ulrych 1974-ben alapított Javory nevű folk együttese. 1974-es lemezük a *Nikola Šuhaj loupežník*,¹⁶ 2002-es CD-jük a *Koločava*.¹⁷ A brünni városi színház 2001-ben mutatta be a *Kolocava* című zenés balladát, a Suhaj-történet feldolgozását Stanislav Moša rendezésében, melynek

¹⁰ Nikola Šuhaj loupežník. [http://www.ceskatelive.cz/porady/134234-nikola-suhaj/](http://www.ceskatelive.cz/porady/134234-nikola-suhaj;); (2018-04-22)

¹¹ Eredeti címe: Balada pro banditu. <http://www.csfd.cz/film/8844-balada-pro/>; (2018-04-22)

¹² A színház Jiří Mahen 1925-ös azonos című filmlibrettójáról kapta a nevét. Nem szokták magyarra fordítani, de mi megpróbálkozunk vele: „kötélen vezetett liba”. Honlapja: Divadlo Husa na provázku (ang. Theatre Goose on a String). <https://www.provazek.cz/> (2018-04-22)

¹³ Uhde, Milan – Štědroň, Miloš: *Ballad for a bandit*. <https://www.provazek.cz/en/>; (2018-04-22)

¹⁴ Pivnice Koločava. <http://www.kolocava.com/pivnice/> (2018-04-22)

¹⁵ Alsókalocsa Brünnben. <http://sargaszamar.blogspot.hu/2014/01/alsokalocsa/>; (2018-04-22)

¹⁶ *Nikola Šuhaj loupežník*. Panton, 1974. <http://www.javory.cz/diskografie/nikola-suhaj-loupeznik-3/> (2018-04-22)

¹⁷ *Koločava*. Universal Music, 2002. <http://www.javory.cz/diskografie/kolocava-20/> (2018-04-22)

zeneszerzője Petr Ulrych volt, többek között az 1974-es lemez anyagának felhasználásával.¹⁸

Lehet-e ezen túltenni? Mert-e még valaki hozzányúlni a témához? Álságos kérdés, hiszen tudjuk, hogy igen. „Mese, thriller” a műfaji megjelölése a 2011-ben Jiří Svoboda rendezésében készült *Nikola – egykor Kolocsván*¹⁹ című filmnek, melynek az a különlegessége, hogy az egyes szerepeket ukrainai, csehországi, szlovákiai és lengyelországi egészségügyi intézmények szellemileg visszamaradott ápoltságú játsszák. Rendkívüli lehetőség volt ez számukra, hogy kiléphessenek hétköznapi életük kereteiből, illetve megmutassák képességeiket (vö. Яськів 2015).

Szóval azt gondoljuk, hogy ha egy cseh embert megkérdeznék, ki a leghíresebb kárpátaljai történelmi személyiség, akkor vagy nem tud válaszolni, vagy nagy eséllyel mondja azt, hogy Suhaj, a betyár.

A kárpátaljai zsidó világ a cseh moziban: az *Átok völgye* megfilmesítve (1995, 1999)

Olbracht művei közül a *Nikola Suhaj* főszereplői a ruszinok, az 1938-ban megjelent *Átok völgyé* pedig a kárpátaljai zsidók. Egészen a 19. század végéig a falusi zsidók anyanyelvükön, a jiddisen kívül könnyedén beszéltek ruszinul. Társadalmi és gazdasági státusuk nagymértékben azonos volt ruszin szomszédjaikkal, ami egyenlőségérzetet és kölcsönös tiszteletet keltett. A csehszlovák időkben is a zsidók kétharmada falun élt, de odalett a zsidóknak a kiskereskedelemben betöltött dominanciája, abban a ruszinok is versenytársakká lettek, ami állandó, a sajtó nyilvánosságában is visszatükröződő vitákhoz vezetett, különösen a gazdasági válság sújtotta években (Магочій 2010: 220–226, Fedinec 2013: 142).

Olbracht művének eredeti címe – *Golet v údolí*, ami „kissé pontatlan, mert a golet újhéberül helyesen galut, askenázi, azaz kelet-európai jiddis nyelven pedig gólesz, a helyes cím tehát a Galut vagy a Góles v údolí (Galut vagy Gólesz a völgyben) lett volna. Az eredetitől merőben eltérő magyar cím kiadói szempontok figyelembe vételének eredménye, és se nem szerencsés, se nem találó [...] A galut vagy gólesz diaszpórát, szétszóródottságot, az ortodox zsidók értelmezésében száműzetést jelent [...]” (Zádor–Olbracht 1987: 9).

A közkeletű vélekedés szerint a kárpátaljai zsidók mind galíciai menekültek voltak. A kárpátaljai zsidók története a 18. század elején

¹⁸ Koločava muzikálová balada. <http://www.mdb.cz/inscenace/15-kolocava> (2018-04-22)

¹⁹ Eredeti címe: Mikola – tenkrát na Koločavě. <http://www.csfd.cz/film/314447-mikola-tenkrat-na-kolocave/> (2018-04-22); <http://www.domovjerabina.cz/nase-projekty/mikola-tenkrat-na-kolocave.html> (2018-04-22); Mikola – tenkrát na Koločavě. <http://www.domovjerabina.cz/nase-projekty/mikola-tenkrat-na-kolocave.html> (2018-04-22)

vette kezdetét, nyugatról zömében morvaországi, keletről galíciai bevándorláhullámokkal. A nyugatról bevándorolt zsidók általánoságban vagyosabbak voltak, nyitottabbak a modernizációra és a keresztény társadalom felé való közeledésre, mint a zömében nincstelen, részben haszid, a zsidó népesség leginkább hagyományhű rétegét képező és a magyar társadalomba való integráció iránt jószerivel közömbös keleti bevándorlók. A dualizmus korában az előbbieket tekintették a magyarosodás terén dicséretes előmenetelt tanúsító izraelita honfitársaknak, az utóbbiakat pedig az előbbiektől elmagyarosodását fékező és veszélyeztető, az idők szellemét megérteni nem képes galicianereknek (vö. Konrád 2013: 15).

A lengyelországi zsidók bevándorlása Lengyelország első, 1772-es felosztása után indult meg az ekkortól a Habsburg Birodalom részévé vált Galíciából. A dualizmus korában azonban már elenyésző szerepe volt a bevándorlásnak, sőt, 1869-től kezdve a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlta a bevándorlásukat. Ugyanakkor tény, hogy a dualizmus korában arányuk a régió belül már háromszor nagyobb volt, mint az ország teljes népességén belül, a régió összlakosságának mintegy 15%-át tették ki (vö. Konrád 2013: 15–26). Az államfordulat után a lakosság nemzetiségi összetételének felmérése politikailag a legfontosabb kérdés volt, mert ez igazolta a független Csehszlovák Köztársaság létjogosultságát. A „kommunikációban használt nyelv” helyett a „csoporthoz tartozást” vették alapul, ami lehetővé tette többek között a zsidóknak és a cigányoknak nemzetiséggé nyilvánítását. Ennek ellenére a zsidóság aránya a két világháború között 14% körül mozgott (Fedinec 2013: 136, 140).

Az olbrachti *Átok völgye* – maradjunk ennél a címnél az egyszerűség kedvéért – a filmeseket is megihlette. Az 1960-as években a Szlovák Televízió megbízta a fiatal rendezőt Elo Havettát –, akit ma a szlovák filmművészet egyik legnagyobb alakjának tartanak –, hogy vigye filmszalagra a kisregény Sáfár Hannáról szóló részét.²⁰ A filmforgatást azonban közvetlenül a kezdés előtt letiltották (vö. Horák 2010). Így Havetta nem ezzel az alkotással vonult be a filmtörténelembe.

Maga az *Átok völgye* a Zeno Dostál rendezte 1995-ös komédiával került be a filmtörténetbe.²¹ A film a regény két fejezetét – *Az Úr csodát tesz*, *Bajok a mikve körül* – dolgozza fel, szelíd humorral és iróniával mutatja be a második világháború előtti Kárpátalja haszid zsidó közösségét – „tradicionális éden, mozdulatlanság, vallási hagyományok őrzése” (Mislovics 2013:68). A történet az 1930-as

²⁰ *Átok völgye*: Az Úr csodát tesz; *Bajok a mikve körül*; Sáfár Hanna szomorú szemérem.

²¹ Eredeti címe: *Golet v údolí*. <http://www.csfd.cz/film/2458-golet-v-udoli/> (2018-04-22)

években játszódik Polenán, a falu zárt és szegény haszid zsidók rituális vallási szokásait állítja középpontba (vö. Horák 2010). A filmet a magyar televízió is bemutatta.

Az olbrachti *Átok völgye* harmadik részéből – *Sáfár Hanna szomorú szeméről* – is készült film 1999-ben Karel Kachyňa rendezésében. A *Hanele* című film²² egy szerelmi történet a család és a szerelem közötti választásról, arról, hogy a hagyományok tiszteletén nevelkedett haszid zsidó Sáfár Hanna, azaz Hanele hozzámehet-e feleségül a „felekezet nélküli” Ivo Karadžičhoz (vö. Horák 2010).

Kárpátaljai rokonok „Csehben” az 1970-es években: Köszönet minden újabb napért (1994)

A „Szovjetből” a magyar emberek, ha utaztak, akkor „Magyarba”, meg „Oroszba”, ritkábban „Csehbe” mentek. Magyarba és Csehbe rokonokhoz, bevásárolni, Oroszba meg dolgozni, idénymunkára – építkezés, vasúti szerelvények őrző-védő kísérete stb., de akár rövidebb úton piacozás a szomszédos Lembergben – több pénzért, mint amit az „otthoni”, azaz a lakhely szerinti munkahelyén fizetett az állam. A szlávok elsősorban Csehbe utaztak, de dolgozni Oroszba ugyanúgy ők is, mint mindenki más, ám beszédükben nem csak a helyet, hanem a cselekvést is megjelölték – „na zarabotki”, azaz a kereset után mentek, oda, ahol fizetnek. Egyébként a kárpátaljai románok jöttek ki a legjobban ebből az idénymunkából, a máramarosi részen még mindig, legalább egy nemzedékkal később is felfedezhető, hogy volt pénzük azoknak, akik errefelé anno építkeztek. A Csehbe igyekvő kárpátaljai rokonok megjelennek egy cseh filmes alkotásban is.

Kőrösmező – Jaszinya – mára közel tízezres, városi jellegű település. Történetének talán legszínesebb fejezete, hogy 1918–19 fordulóján itt kiáltották ki a Hucul Köztársaságot. Elnökévé a falu szülöttét, az osztrák–magyar hadseregből éppen csak leszerelt Sztepan Klocsurakot választották meg. A két világháború közötti csehszlovák Kárpátalján is aktívan politizált, 1938–39-ben pedig a kárpátaljai kormány egyik minisztere volt. A második világháború alatt Prágában élt – ahogyan többek között Avgusztin Volosin, a volt miniszterelnök is –, ahonnan a szovjet titkosszolgálat elhurcolta és több mint egy évtizedet töltött gulágban.

Sztepan Klocsurak tiszteletére szülőfalujában szobrot állítottak. Öccse, Vaszil Klocsurak lánya, Halina Pawlowská ma az egyik legismertebb cseh író, forgatókönyvíró, színész, televíziós személyiség, aki nagy becsben tartja családját kárpátaljai gyökereit. Keresztnevét is ukránosan és nem csehesen használja. Több nyelven beszél, beleértve

²² Eredeti címe: *Hanele*. <http://www.csfd.cz/film/4949-hanele/> (2018-04-22)

az ukrán apai nyelvet, a cseh anyanyelv mellett. Regényeit cseh nyelven írja. Elbeszélése szerint egy alkalommal meghívták Prágában egy protokolláris estélyre az akkori cseh köztársasági elnök Vacláv Havel és az ukrán államfő Leonyid Kucsma részvételével, ahol Pawlowská udvariasságból ukránul szólt Kucsma feleségéhez, aki nem értett ukránul, s a kellemetlen helyzet miatt némi skandalum is keletkezett (Мушинка 2013), ugyanis a vezető ukrán politikusok (és családtagjaik) között az ország függetlenedése óta eltelt időszakban igen sokan voltak, akik nem, vagy alig beszéltek ukránul, az alkotmány szerint az állam egyetlen hivatalos nyelvén (vö. Fedinec és mtsai 2016).²³

A *Köszönet minden újabb napért* című 1994-es, önéletrajzi elemekkel átszőtt könyvéből még ugyanabban az évben tv-film készült Milan Šteindler rendezésében.²⁴ Maga Pawlowská is játszik benne, az egyik rokont alakítja. A cselekmény a prágai tavasz utáni időkben, az „emberarcú szocializmus” korában, 1968 és 1980 között játszódik. A komédiába mártott dráma főhőse egy fiatal nő, Olga Hakunděková, aki csalódott az életben és a férfiakban. Olga ukrán-cseh családban nevelkedett, apja egy Kárpátaljáról emigrált „ukrán burzsoá nacionalista”, aki a csehek között is megmaradt ukrán hazafinak furcsa szokásokkal. A lányával folyton ukrán verseket olvastatott a vendégeinek, akiket hajnalig nem engedett haza. Később kiderült a jóra való családfőről, hogy van egy balkézről született fia, a cseh titkosszolgálat besúgója volt (vö. Даниленко 2013: 51). Az apát egy lengyel színész, Franciszek Pieczka alakította, akit a magyar közönség több filmből ismerhet, a leginkább talán a rendkívül népszerű *A négy páncélos és a kutya* (1966–1970) című lengyel tv-sorozat egyik páncélosa, Gustlik szerepében tudjuk magunk elé idézni.

A családot minden évben meglátogatta valamelyik kárpátaljai rokon, hogy bevásároljon és belekóstoljon a jobb életbe. Mígnem a prágai családnak is eszébe jutott, hogy kipróbálja a jobb életet, és ezért felkeresték Ausztriában a barátaikat, ahol egyúttal azt is megtapasztalták, milyen másodosztályú embernek lenni. Bizonyos dolgokban máig nincs új a nap alatt.

²³ A könyvben több helyen szó van erről a jelenségről.

²⁴ Eredeti címe: Díky za každé nové ráno. <http://www.csfd.cz/film/8664-diky-za-kazde-nove-rano/> (2018-04-22)

Irodalom

- Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály 2016. *A független Ukrajna – államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*, MTA TK – Kalligram, Budapest.
- Fedinec Csilla 2013. Ruszinok, magyarok, zsidók: Demográfia és interetnikus viszonyok. Demográfiai változások. In Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel szerk.: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Bp., Aposztróf Kiadó, 2013 136–148.
- Holý, Jiří 2008. *Writers under Siege: Czech Literature since 1945*, Sussex Academic Press, Eastbourne.
- Horák, Oto 2010. Desatero pokusů o Ivana Olbrachta, *Cinepur* (Praha), 2. IX. 2010. <http://cinepur.cz/blog.php?article=145> (2018. 04. 22.)
- Konrád Miklós 2013. Demográfiai változások. In Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel szerk.: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Bp., Aposztróf Kiadó, 2013, 15-26.
- Leerssen, Joep et al. 2010. The Rural Otlaws of East-Central Europe, in: Cornis-Pope, Marcel – Neubauer, John (eds.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctions and disjunctions in the 19th and 20th centuries*. Vol. 4. *Types and stereotypes*. John Benjamins Pub., Amsterdam.
- Mislovics Erzsébet 2013. A haszidizmus megjelenése és terjedése. In Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel szerk.: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Bp., Aposztróf Kiadó, 2013.
- Olbracht, Ivan – Nový, Karel – Vančura, Vladislav 1982. *Marijka nevěrnice*. (Uspořádal, obrazovou dokumentaci vybral a předmluvu napsal Pavel Taussig.) Odeon, Praha.
- Olbracht, Ivan 1987a. A névtelen föld, In: Olbracht, Ivan. *Kárpátaljai trilógia*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 397–409.
- Olbracht, Ivan 1987b. Alsókalocsa [Nikola Suhaj], In: *Kárpátaljai trilógia*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 199.
- Olbracht, Ivan 1987c. Kunyhó Tarfalu fölött [Nikola Suhaj], In: Olbracht, Ivan. *Kárpátaljai trilógia*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 189 –198.
- Olbracht, Ivan 1987d. Utószó [Nikola Suhaj], In: Olbracht, Ivan. *Kárpátaljai trilógia*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 347–353.
- Olbracht, Ivan 1987e. Betyárok, in: *Kárpátaljai trilógia*, In: Olbracht, Ivan. *Kárpátaljai trilógia*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 409–439.
- Vancura, V. 1982. A hűtlen Marijka (1934), *Filmvilág* 25. évf. 1982/4., 52–53.
- Zádor András ford. (Ivan Olbracht) In: Olbracht, Ivan. *Kárpátaljai trilógia*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Даниленко, В. 2013. Образ українців у світовому кінематографі, *Український інформаційний простір*. 2013. Число 1. Ч. 1. 51.
- Каралкіна, Наталія 2015. Йосип Кобаль – Чому закарпатці не окремиий народ, а Лаборець, Корятович і будителі – не герої, *Prozak* -

- Інформаційний антидепресант*, 14.05.2015. (2018-04-22)
<http://prozak.info/Osobistosti/Josip-Kobal-CHomu>;
- Кляшторна, Наталка 2003. Колочава навздогін зупиненому часу, *ZN.ua*, 28.02.2003. <http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/kolochava>; (2018-04-22)
- Кляшторна, Наталя 2015. Закарпаття крізь камеру чехів, *Україна молода*, №87, 02.07.2015. <http://umoloda.kiev.ua/>; (2018-04-22)
- Магочій, Павло Роберт – Поп, Іван: *Енциклопедія історії і культури карпатських русинів*, Вид-во В. Падяка, Ужгород, 2010, 220–226;
- Мокрянин, Іван 2011. І я пішов у далекі гори... 23.12.2011. <http://carpathians.eu/statti/stattja/article/i-ja-pishov-u-daleki-gori.html> (2018-04-22)
- Мушинка, Микола 2013. Свій вечір у Пряшеві Галина Павловська провела у віночку з Ясіня, *Закарпаття онлайн*, 11.03.2013. <http://zakarpatya.net.ua/Special/107845-Svii-vechir>; (2018-04-22)
- Погребняк, О. А. 2014. Міжвидова трансформація жанру балади в українці В. Ванчури та І. Ольбрахта, *Літературознавчі студії*. 2014. Вип. 42 (2).
- Яськів, Олег 2015. Програма чеського кіно, *Простір кіно*, 20.04.2015. <http://prostir-kino.com.ua/2012/04/prohrama>; (2018-04-22)